

**ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ
ՀԱՐՑԸ (1898–1908 թթ.)**

1890-ական թթ. Արդուլ Համիդ II-ի կազմակերպած զանգվածային կոտորածներից փրկված արևմտահայերի մի մասը հարկադրաբար գաղթեց և սփռվեց աշխարհով մեկ: Միայն 50.000 գաղթական պատսպարվեց Արևելյան Հայաստանում¹: Վերջիններս գոյատևեցին տարբեր հանգանակությունների շնորհիվ: Չնայած կազմակերպված օգնությանը՝ արևմտահայ գաղթականների սոցիալական դրության շարունակում էր մնալ ծանր, և հարկ էր քայլեր ձեռնարկել գաղթականներին իրենց ծննդավայր վերադարձնելու համար: Հայ ժողովրդի թվաքանակի աղետալի նվազումը նաև խիստ բացասական ազդեցություն էր ունենում Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության վրա, որը հենց Արդուլ-Համիդ II սուլթանի որդեգրած քաղաքականության կարևոր բաղկացուցիչն էր: Այդ իսկ պատճառով էլ հայաթափված հարյուրավոր բնակավայրեր բնակեցվեցին մահմեդական ցեղերով: Նրանք «մուհաջիրներ» (գաղթականներ) անվան տակ հաստատվում էին Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում²:

Փախստականների հոսքը Կովկասի կառավարչապետութ-

¹ Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3 (1901-1918), Վենետիկ, 1926, էջ 11, «Դրօշակ», 1902, № 3, էջ 42:

² Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), Գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 544:

յուն համընկալ Գր. Գոլիցինի կառավարչապետության ժամանակաշրջանին (1896-1904 թթ.): Գր. Գոլիցինը երկրամասում ստեղծեց այնպիսի կառավարման համակարգ, որով ցույց տվեց, թե ինչպես չպետք է կառավարել Կովկասը³:

Գաղթականների վերադարձի գործընթացը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու շրջանի. առաջինը՝ 1898 թ., երբ ցարական կառավարությունը փորձեց օգտագործել գաղթականների համար կարևորագույն հարցը, սուլթանից զիջումներ կորզելու նպատակով: Կ. Պոլսի դեսպան Ի. Ա. Զինովկը 1898 թ. պահանջեց Աբդուլ Համիդից հետ ընդունել Արևելյան Հայաստանում ապաստանած հայ գաղթականներին: Օսմանյան կառավարության խնդրանքով Ցարական Ռուսաստանը պետք է գաղթականների մոտավոր թվաքանակ ներկայացներ, որոնց թիվը հասնում է շուրջ 30000-ի⁴: Սուլթանը սկզբում երկմտում է՝ պատճառաբանելով, որ հայերի հողերն արդեն բնակեցված են քրդերով ու մուհաջիրներով և նրանց տեղաշարժը կարող է բերել նոր արյունահեղության: Նույնիսկ սուլթանն առաջարկում է գաղթականներին փոխադրել Կրետե՝ այստեղից գաղթող մահմեդականների փոխարեն⁵: Մերժում ստանալով՝ սուլթանը 1899 թ. մայիսի 20-ին առերես թույլատրում է հայերի վերադարձը իրենց հայրենիք⁶: Համաձայն Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Ի. Ա. Զինովկի և Բ. Դռան միջև ձեռք բերված համաձայնության՝ հայերը պետք է վերադառնային և հաստատվեին իրենց նախկին բնակավայրերում⁷:

³ Ст'я Ибрагимова З. Х., Мир чеченцев. XIX век, Москва, 2000, էջ 150, 151:

⁴ Ст'я Արասխանեանց Ա., Զանազան լուրեր, «Մուրճ», 1899, № 6, էջ 720-721:

⁵ Ст'я նույն տեղում:

⁶ Ст'я Գաղթականների վերադարձը, «Նոր Դար», 1899, № 90, էջ 1:

⁷ Ст'я նույն տեղում:

Հայրենիք վերադառնալու լուրը գաղթականության մեջ ընդունվեց տարաբնույթ կերպ: Շատերն այլևս չէին կամենում վերադառնալ իրենց ավերված բնակավայրերը, քանզի ոչ մի երաշխիք չկար, որ կոտորածները չեն կրկնվելու: Այնուամենայնիվ, չնայած վերոնշյալ հանգամանքներին, շատերը կամեցան վերահաստատվել ծննդավայրերում: «Մշակ» թերթը գրում է. «Գաղթականների հոսանքը դեպի Թուրքաց Հայաստան սկսվել էր բավականին մեծ չափով»⁸: Նրանք դիմում են ցարական իշխանություններին խնդրելով անցագիր և նպաստ՝ հայրենիք վերադառնալու համար⁹:

Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության մի շարք մասնաճյուղերում ճանապարհաձախս է հատկացվում: Երևանի մասնաճյուղը 137 ռուբլի ճանապարհաձախս է հատկացրել հայրենիք վերադարձող 40 ընտանիքի՝ 131 հոգու համար¹⁰:

Ընկերության Բաթումի մասնաճյուղը ԿՀԲԸ խորհրդի տեղեկացնում է, որ վերոհիշյալ համաձայնությունից հետո գաղթականների հոսքն ավելացել է դեպի հայրենիք: Այս ամենն ի նկատի ունենալով՝ վարչությունն արդեն բանակցել է մի քանի շոգենավային ընկերությունների հետ և համաձայնություն ձեռք բերել մատչելի իրականացնել գաղթականների տեղափոխումը¹¹: 1898 թ. հունիսին Բաթումից ԿՀԲԸ խորհրդից գումար են խնդրում գաղթականների ճանապարհաձախսի համար և հաղորդում, որ արդեն մոտ 40 անձ շոգենավով վերադարձել է հայրենիք¹²:

Օսմանյան կառավարությունը, սակայն, արհեստական

⁸ Ա.-Դօ, Նամակ Երեւանից, «Մշակ», 1898, № 88, էջ 3:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 364, թ. 28-28 շրջ.:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 922, թ. 6:

¹² Նույն տեղում թ. 7:

դժվարություններ է ստեղծում գաղթականների համար՝ պատճառաբանելով, որ հայերի վերադարձի թույլտվությամբ նա նկատի է ունեցել անհատ 10 հազար հոգի և ոչ թե 10 հազար ընտանիք: Կ.Պոլսի դեսպանը ոչ միայն պահանջում է հայերի վերադարձը, այլև պնդում է, որ նրանք հարկ է ապրեն իրենց նախկին բնակավայրերում: Տեսնելով, որ ցարը անդորդվելի է, սուլթանն անգամ առաջարկում է 100 հազար լիրա՝ պայմանով, որ հայերը մնան Կովկասում կամ արտաքսվեն Սիբիր¹³: Բանակցությունների ընթացքում սուլթանն առաջարկում է անգամ մինչև 160.000 լիրա: Նիկոլայ II-ը այս պայմանին ևս չհամաձայնելով՝ ստիպում է, որ սուլթանը 1900 թ. ապրիլի 2-ին կնքի համաձայնագիր, ըստ որի Արևմտյան Հայաստանի և Սև ծովի հարավային ափերի երկաթգծի կոնցեսիաներն անցում էին Ռուսաստանին և Աբդուլ Համիդը շարունակում էր վճարել 1877-1878 թթ. պատերազմի չմարած ծախսերը: Նիկոլայ II-ն իր հերթին պարտավորվեց այլևս սուլթանին չներկայացնել հայ գաղթականների վերադարձի հարցը¹⁴, վերջինս մոռացվեց, սակայն առժամանակ:

1901 թ. վերջին սկսվեց գաղթականների վերադարձի երկրորդ փուլը: Կովկասի կառավարչապետ Գր. Գոլիցինը, որը, ինչպես նշվեց, հայտնի էր իր հայատյաց հատուկ վերաբերմունքով¹⁵ հրաման արձակեց, ըստ որի այն գաղթականները, որոնք Անդրկովկաս էին եկել 1893 թ. սկսած, կա՛մ պետք է հեռանան կամ ընդունեն ռուսահպատակություն¹⁶: Հրամանում նշվում էր, որ այն գաղթականները, որոնք ցանկություն կհայտնեն վերա-

¹³ Արասխանեանց Ա., Չանազան լուրեր, «Մուրճ», 1899, № 6, էջ 720-721:

¹⁴ Տե՛ս Համբարյան Ա., Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908 թթ.), Երևան, 1999, էջ 17:

¹⁵ <https://regnum.ru/news/polit/3269125.html>

¹⁶ Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հատոր 3 (1901-1918), էջ 12:

դառնալ, կստանան աջակցություն¹⁷, իսկ այն գաղթականները, որոնք չեն ցանկանա հեռանալ և կընդունեն Ցարական Ռուսաստանի հպատակությունը պարտավոր են.

- 1902 թ. զինվորագրվել կայսրության մնացած ազգությունների նման,
- Քաղաքից դուրս անշարժ գույք ձեռք բերելու իրավունք նրանք կունենան ռուսահպատակ դառնալուց 20 տարի անց,
- Վեր նշված կանոնները վերաբերվում են այն փախստականներին, որոնք սահմանը հատել են մինչև 1901 թ. փետրվարի 1-ը, իսկ ավելի ուշ եկածները կարտաքսվեն¹⁸:

Գաղթականները հայտնվեցին անելանելի վիճակում. ընդունել ռուսահպատակություն՝ նշանակում է առհավետ հրաժարվել վերադարձի գաղափարից, իսկ վերադարձը դեռևս անհնարին էր:

Ուշագրավ է, որ արևմտահայ գաղթականները Կովկասի կառավարչապետությունում զբաղվում էին ամենատարբեր գործերով՝ բանվորությամբ, բեռնակրությամբ, վաճառականությամբ, հովվությամբ, երկրագործությամբ՝ միայն թե կարողանային գումար վաստակել¹⁹ և գոհանում էին այն չնչինով, որ ունեին այդ պահին և փորձում հստակեցնել իրենց հետագա քայլերը²⁰:

Վերոհիշյալ հրամանն անակնկալ էր բոլոր գաղթականների համար և արդյունքում նրանք պայմանականորեն բաժանվեցին երկու խմբի՝ «վերադառնալ ցանկացողը «գյուղն է, հողագոր-

¹⁷ Հայ գաղթականների խնդիրը, «Դրօշակ», 1902, թիվ 11, էջ 162:

¹⁸ Լազեան Գ., Հայաստանը և Հայ Դատը հայ և ռուս յարաբերություններու լույսին տակ, Գահիրե, 1957, էջ 115-116:

¹⁹ Արամեան Հ., Տաճկահայ գաղթականները, «Ապագայ», 1907, № 9, էջ 3:

²⁰ Աղասեան Վ., Դէպի հուր եւ սուր, «Հնչակ», 1902, թիւ 5, էջ 37:

ծը», իսկ վաճառականն արդեն գտել է իր տաք տեղը հայրենիքից դուրս»²¹: Ըստ Թիֆլիսի ոստիկանապետի կազմած ցուցակի՝ 494 փախստականից ռուսահպատակություն ընդունեցին 361 հոգի, իսկ Բաքվի ոստիկանապետի կազմած ցուցակի՝ 72 ընտանիքից՝ 52-ը, ընդունեցին ռուսահպատակություն²²: Ստեղծված իրավիճակով պայմանավորված՝ գաղթականները սկսեցին ինչ որ ելքեր որոնել ևս մի քանի տարի Կովկասի կառավարչապետությունում մնալու համար: Փախստականները սկսեցին դիմել նահանգապետերին՝ թույլատրել որոշ ժամանակ ևս ապաստանել Կովկասի կառավարչապետությունում: Չստանալով որևէ պատասխան, գաղթականները մտածեցին հարցը լուծված է, սակայն 1902 թ. օգոստոսի 5-ին ծանուցվեց Թիֆլիսի կառավարչապետի հրամանը՝ այն գաղթականները, ովքեր մինչև օգոստոսի 10-ը կմնան երկրում, կհամարվեն ռուսահպատակ: Այս իրավիճակից դուրս գալու համար գաղթականները հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 6-ին, ժողով են հրավիրում և որոշում մեծամասնությամբ շարժվել սահման և ճնշում գործադրել օսմանյան կառավարության վրա, որ կարողանան վերադառնալ ծննդավայր²³:

1902 թ. օգոստոսի 11-ին շուրջ 800 մարդ գնացքով մեկնում է Կարս, որտեղ ռուս սահմանապահները այդպես էլ թույլ չեն տալիս նրանց հատել սահմանը ²⁴: Չնայած արգելքին՝ արևմտահայերի հոսքը Կարս շարունակվում էր և արդեն օգոստոսի 24-ին նրանց թիվը հասավ շուրջ 1000-ի²⁵:

Գաղթականների թվաքանակի աճը, սակայն, որևէ ազդե-

²¹ Խառն լուրեր, «Մշակ», 1902, № 181, էջ 3:

²² Նեքրին լուրեր, «Մշակ», 1902, № 222, էջ 3:

²³ Հայ գաղթականների խնդիրը, «Դրօշակ», 1902, թիվ 11, էջ 163:

²⁴ Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 163-165:

²⁵ Համբարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 18:

ցություն չի ունենում իշխանությունների վրա: Նրանց արգելում են հատել սահմանը և անգամ սպառնում են զենք կիրառել: Ստեղծված իրավիճակը փախստականներին հարկադրում է 1902 թ. սեպտեմբերի 23-ին օգնության խնդրանքով դիմել Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարներին: Միաժամանակ դիմում են նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսին և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին: Նրանք առաջարկում են գաղթականներին փոքր խմբեր կազմել և Պարսկաստանի վրայով գաղտնի անցնել Հայրենիք: Ընդունելով այս տարբերակը՝ գաղթականների առաջին 120 հոգանոց խումբը շարժվում է դեպի Էջմիածին, բայց ձերբակալվում ոստիկանության կողմից և բանտարկվում Կաղզվանի բանտում²⁶:

Կովկասի կառավարչապետ Գր. Գոլիցինը, տեղեկանալով Մեծ Բրիտանիային և Ֆրանսիային ուղղված նամակների մասին 1903 թ. դիմում է ՆԳ նախարար Պ. Դուռնավոյին հետևյալ առաջարկություններով.

- արտաքսել արտասահման բոլոր այն հայերին, որոնք հաստատվել են Ռուսաստանում 1901 թ. փետրվարից հետո,
- փակել Ռուսաստանի սահմանները արևմտահայերի առաջ, անգամ եթե անցագիր ունեն,
- տեղափոխել (կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել աքսորել) կայսրության ներքին նահանգներ, կայսրությունում հաստատված բոլոր գաղթականներին:

Կառավարչապետի այդ առաջարկները քննարկվեցին Պետերբուրգում 1904 թ. Նախարարների խորհուրդում և ընդունվեց որոշում.

- ընդառաջել այն հայերին, որոնք հաստատվել են Անդր-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 19:

կովկասում 1893 թ. հետո և ցանկանում են մեկնել արտասահման,

- ընդառաջել այն հայերին ովքեր ուզում են տեղափոխվել կայսրության ներքին սահման գավառները,
- թույլատրել մյուսներին ապրել Կովկասում՝ բացառությամբ Երևանի նահանգից և Կարսի մարզից, այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանից, գտնելով, որ կլինի հայերի համախմբում, որն էլ կառաջացնի անհանգստություն կառավարության համար,
- Կովկասում հաստատված հայերին հողաբաժին հատկացնել 20 տարի հետո²⁷:

Այս որոշումները թեև ավելի մեղմ էին, քան Գոլիցինի կողմից արված առաջարկությունները, բայց բնավ դուրս չէին գալիս ցարիզմին բնորոշ քաղաքականության շրջանակներից:

Փաստորեն, ի սկզբանե այս հրամանն իր մեջ պարունակում էր մի քանի նպատակ, որոնցից առանցքայինը արևմտահայ գաղթականներին Ռուսաստանի խորքերն ուղարկելն էր: Այդ հրամանը հիմնավորվում էր նրանով, որ արևմտահայերը ունենալով հայկական թագավորության վերականգնման տենչ, կարող են «վարակիչ» լինել նաև կովկասյան մուսս ժողովուրդների համար և լուրջ խնդիրներ ստեղծել²⁸: Իրականում արևմտահայերին ռուսահպատակություն պարտադրելով իրականանում էր նաև սուլթանի գլխավոր նպատակը՝ Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումը և զուգահեռ տարվում էր ռուսական կայսրությունում հայերի ծուլման քաղաքականություն²⁹: Այս քաղաքականությամբ նաև, 1904 թ. սկզբին սկսված ռուս-ճապոնական պա-

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 560, ց. 22, գ. 282, թ. 19:

²⁸ Նույն տեղում, թ. 2:

²⁹ Աղասեան Վ., Դեպի հուր եւ սուր, «Հնչակ», 1902, թիւ 5, էջ 38:

տերազմի իրադրությունում, ցարական կառավարությունը նպատակ չունեի լարելու իր հարաբերություններն Օսմանյան կայսրության հետ և որոշ ժամանակ մոռացության մատնվեց արևմտահայ գաղթականների վերադարձի հարցը:

Lilit Kosyan, *Institute of History of the NAS RA*, The issue of the return of Western Armenian refugees (1898–1908)

In the 1890s, a large part of Western Armenians who survived the mass massacres organized by Abdul Hamid II took shelter in Eastern Armenia. They survived thanks to various aids. However, it was necessary to organize their return, first of all, to preserve the demographic picture in Western Armenia. Their process of returning to their homeland took place in two stages: in 1898 and in 1902. However, the actions showed that these speculations were made deliberately by Russia and the Ottoman Empire.